

SOVYET RUSYA BELGELERİNDE TÜRKİYE-AZERBAYCAN SİYASİ İLİŞKİLERİ (1920-1922)

TURKEY-AZERBAIJAN POLITICAL RELATIONS (1920-1922) ON THE BASIS OF SOVIET RUSSIAN DOCUMENTS

Ramazan USLU*

Öz

I. Dünya Savaşı'nda mağlup olan Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı toprakları İtilaf Devletleri ve Yunanlılar tarafından haksız bir şekilde işgal edilmiştir. Bu haksız işgallere karşı vatani savunmak için Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştır. Milli Mücadelenin yol haritasını belirlemek için Erzurum ve Sivas Kongreleri yapıldı. Batı'daki Yunan işgaline karşı koyabilmek ve başarı elde etmek için Doğu sınırının güvence altına alınması gerekiyordu. Mustafa Kemal ilk olarak Rusya'daki Bolşevikler ile temasa geçti. Amacı uluslararası arenada Rusya'nın siyasi desteğini almak ve Milli Mücadelede Rusya'dan askerî ve iktisadi yardım sağlamaktı. Mustafa Kemal Doğu'da bağımsızlıklarını yeni ilan eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile sorunlarını çözerek Doğu'daki birlikleri Batı'ya kaydırmayı ve Orta Asya'dan gelecek olan maddi desteğin yol güvenliğini sağlamayı düşünüyordu. Tarihi, dili ve dini Türkiye ile bir olan Azerbaycan'ın Milli Mücadelede desteğini ve yardımını almak istiyordu. 1920-1922 yılları arasında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin en önemli ayağını Nahçıvan ve Azerbaycan - Ermenistan anlaşmazlığı oluşturuyordu.

Anahtar Kelimeler

Milli Mücadele, Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, askerî ve iktisadi yardım

* Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ruslu@hotmail.com

Gönderim Tarihi: 09.03.2015
Kabul Tarihi: 11.09.2015

Abstract

After the defeat in World War I, the Ottoman Empire signed the Mondros Armistice Treaty. According to this agreement the Allied Powers and Greeks had occupied the Ottoman Empire in an unfair manner. To defend their homeland against the unfair occupation, Mustafa Kemal went to Samsun on 19 May 1919. To determine the roadmap of national defence; Erzurum and Sivas Congress was held. Securing the eastern border had to be taken to resist and success against Greek occupation in western region. Mustafa Kemal first contacted with the Bolsheviks in Russia. He aimed to get political support of Soviet Russia in the international arena and in the National Struggle as military and economic aid provided by Russia. By the resolution of the problems with new independence states like Georgia, Armenia and Azerbaijan, Mustafa Kemal desired to shift troops to the West from the Eastern regions and provide a safe way to financial support reached from Central Asia. Azerbaijan would get support and help defence that have a common history, language and religion with Turkey. Between the years 1920-1922 the most important agenda of Turkey-Azerbaijan relations were the Azerbaijan-Armenian conflict and Nakhichevan.

•

Keywords

National Struggle, Turkey, Soviet Russia, Azerbaijan, military and economic aid

GİRİŞ

Azerbaycan 1920 yılı itibarıyla bütün Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirirken Türkiye ile de diplomatik ve iktisadi ilişkilerini geliştirmek istemesi iki ülkenin de menfaatlerine uygundu. Bu dönemde Anadolu'da Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde bağımsızlık hareketleri başlamıştı. 23 Temmuz - 6 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da Vilayet-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin kongresi yapıldı. Bu kongrede Doğu Anadolu vilayetlerinde devlet kurmak isteyen Ermenilere karşı ve Anadolu'nun batısını işgal eden Yunanistan'ın haksız işgaline karşı izlenecek yol ve alınacak tedbirler ele alınmıştı. Erzurum'dan sonra 4-11 Eylül tarihinde Sivas'ta ülkenin her tarafından temsilcilerin katıldığı Sivas Kongresi yapıldı. Bu kongrede başlıca olarak işgallerin haksız olduğu, işgal devletlerinin işgallerden vazgeçmeleri ve milletin bağımsızlığının korunması gerektiği hususları müzakere edildi.¹ İşgallere karşı koymak için Rusya'dan destek sağlama amacı ile 1919 yılının yaz aylarında gazeteci Yunus Nadi, Moskova'ya gidip Bolşevikler ile görüşmek istemiş fakat bu görüşmeyi gerçekleştirememiştir.²

23 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. Aynı zamanda Mustafa Kemal meclis başkanı seçildi. 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal, Vladimir İlyiç Lenin'e bir mektup yazarak emperyalist ve işgalci devletlere karşı verdiği mücadelelerinde yardım talebinde bulundu. Mayıs ayının 20'sine doğru Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'e ulaştırılan teklifnamede; para erzak ve cephane karşılığında emperyalistlere karşı Bolşeviklerle beraber çalışma teklifi, Bolşevik kuvvetlerin Gürcistan'a askeri hareket yapması halinde Türk kuvvetlerinin Gürcistan'ın Bolşevik olması yolunda yardımcı olacağı, emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askeri hareket yürütmeyi ve Azerbaycan hükümetini Bolşevik devletler zümresine katmayı üstlenebileceğini yazıyordu.³

1920'nin yaz aylarından itibaren Sovyet Rusya sistematik olarak Türkiye'ye cephane yardımında bulunmaya başladı. Bu dönemde Rusya, Türkiye'ye 6000 tüfek, 5 milyondan fazla tüfek mermisi, 17600 top mermi, 200,6 kg külçe altın yardım gönderdi.⁴ Azerbaycan'da Bolşeviklerin hâkimiyete gelmesinde Türk askerlerinin de yardımı olmuştur.⁵

¹ Ю.А.Багиров. *Из истории советско-турецких отношений*. Баку, 1965, s. 21

² С.И.Аралов. *воспоминания советского дипломата*. М., 1960, s. 19

³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye yayınları, İstanbul,1969,s.626

⁴ *Документы внешней политики СССР*. Т. III, М., 1959, примечание 54, стр. 675.

4 Mayıs 1920'de Sergey Kirov ve Serqo Orconikidze V.İ. Lenin'e yazdıkları mektupta Bakü'de Bolşeviklerin iktidara gelmesinde Türk askerlerinin Müsavat hükümetine karşı faaliyetlerinin önemli rol oynadığı bilgisini vermişlerdir.⁶ Bu bilgilere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı sözcüsü (SSCB) 8.Sovyetler kurultayında, 1919-1920 yıllarındaki yapılan faaliyetlere ilişkin bilgilendirme toplantısında yer veriliyordu. Sözcü, Mustafa Kemal'in bizimle (SSCB) Azerbaycan üzerinden diyalog kurduğunu ve Azerbaycan'da Bolşevik hükümetinin iktidara gelmesine, Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesine destek ve yardım ettiklerini kurultay üyelerine anlatıyordu.⁷

3 Haziran 1920'de SSCB hükümeti Dışişleri Bakanlığı sözcüsü aracılığıyla TBMM'ye, karşılıklı konsolosluk açmak ve diplomatik ilişkileri geliştirmek için kendilerine gönderilen teklifi kabul ettiklerini ve bunu hayata geçirmek için hazır olduklarını bildiriyordu.⁸ Görüldüğü gibi 1918-20 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardım etmiş ve destek vermişti. 1920'de TBMM'nin kurulmasından sonra Türkiye'de iki başlı hakimiyet meydana geldi. İstanbul Hükümeti, Ankara Hükümeti ve Azerbaycan Hükümeti SSCB'in Bolşevikleri ile sürekli temas hâlindeydiler. Osmanlı Devleti uluslararası arenada büyük devletlerin paylaşmakta anlaşma sağlayamadıkları bir konuma gelmişti. İtilaf devletleri, Mondros Ateşkes Antlaşması esaslarına dayanarak Osmanlı topraklarının bir bölümünü işgal ettiler. İtilaf devletlerinin desteğini alan Yunan ve Ermeni birlikleri Anadolu'da büyük katliamlara giriştiler. 24 Nisan 1920'de İngiltere ve Fransa İtalya'daki San-Remo Konferansı'nda anlaşmaya vardılar.⁹ San-Remo Anlaşmasının şartlarına göre Osmanlı'nın Musul Eyaleti, İngiltere'ye verilecek fakat Musul'daki petrol gelirlerinin %25'i Fransa'nın olacaktı. İtilaf devletleri San-Remo'da Osmanlı için

---

Fahir Armaoğlu ise aynı kaynağı göstererek Sovyetlerin yapmış olduğu yardımı şu şekilde yazmaktadır: 1920 yazında 6.000 tüfek, 5 milyon kadar tüfek mermisi ve 17.600 top mermisi. 1920 Eylülünde 200.6 kg. altın külçe altın (Erzurum da teslim edilmiştir). 1921 Ocak-Şubat aylarında, 1000 atımlık top barutu, 4.000 el bombası ve 4.000 şarapnel mermisi ile daha bazı askeri malzeme verilmiştir. 1921 yılı içinde yapılan yardım ise şöyledir:33.275 tüfek,57.986.000 tüfek mermisi, 327 makineli tüfek, 54 top 129.479 top mermisi, 1500 kılıç,20.000 gaz maskesi. 3 Ekim 1921 de de Jivoy ve Jutkiy adı iki destroyer Trabzon'da Ankara hükümetine devredilmiştir. Nihayet, 16 mart 1921 antlaşmasından önce 10 milyon altın rubelik akçalı yardım yardım antlaşması yapılmış ve bu akçalı yardım şu şekilde verilmiştir: Nisan 1921 de 4 milyon, Mayıs-Haziran 1921'de 1.4 milyon Kasım 1921'de 1.1 milyon ve Mayıs 1922'de 3.5 milyon (Bu konuda bak. Fahir Armaoğlu 20 yy siyasi tarihi 2005, s.313)

⁵ А.Н.Хейфец. Влияние Октябрьской революции на угнетенные народы Востока. Сборник «великий Октябрь и народы Востока». М., 1957, стр. 56

⁶ А.Н.Хейфец. Влияние Октябрьской революции на угнетенные народы Востока. Сборник «великий Октябрь и народы Востока». М., 1957, стр. 56

⁷ *Документывнешнейполитики СССРт. .II,М., 1958, стр.724.*

⁸ *ДокументывнешнейполитикиСССР.т.II, стр.354-355.*

⁹ *Историядипломатии.т.III.М-1, 1945,стр.91.*

anlaşma metnini hazırladılar.¹⁰ 10 Ağustos 1920'de Fransa'nın Sevr şehrinde İtilaf devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Sevr Anlaşması imzalandı. Şartları ağır olan bu anlaşmaya göre boğazların kontrolü uluslararası bir komisyona bırakılıyordu. Aynı zamanda, İzmir Yunanistan'a veriliyordu. Doğu Anadolu'da ise Ermenistan ve Kürdistan devleti kuruluyordu. Osmanlı Devleti ekonomik olarak büyük devletlerin kontrolüne bırakılıyordu.¹¹ Bu antlaşma Misak-ı Milli'yi ortadan kaldırdığı gibi Osmanlı Devleti'ni de bir sömürge devleti hâline getiriyordu.

Ankara hükümetinin bu anlaşmayı kabul etmesi mümkün değildi. Çünkü Ankara'nın vazgeçilmez olan Misak-ı Milli sınırları ve milli bağımsızlık ilkesi bu anlaşma ile ortadan kaldırılıyordu. Bu dönemde Mustafa Kemal tarafından bağımsızlık mücadelesinde Bolşeviklerden daha fazla destek almak için Moskova'ya heyetler göndermiştir. 19 Temmuz 1920'de Bekir Sami Bey, Yusuf Kemal Bey, İbrahim Tali Bey, Osman Bey ve Yarbay Seyfi Bey Moskova'ya gitmişlerdir. Bahse konu heyet Moskova'da Mirze Davud Hüseyinov ve Neriman Nerimanov ile görüşmüşlerdir.¹² Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti'nin Sevr Anlaşmasını imzalamasını müteakip Moskova'ya bir mektup gönderip Sovyet Hükümetinden Türkiye'nin bağımsızlığı için verdiği mücadelede işgalci ve emperyalist devletlere karşı kendilerine maddi ve manevi destek vermelerini ve birlikte hareket etmelerini talep etmiştir.¹³

1-8 Eylül 1920'de Bakü'de 235 kişinin Anadolu'dan gidenlerin oluşturduğu ve toplamda 1891 kişinin katıldığı "Doğu Milletleri Kongresi" yapıldı. Bu kongreye TBMM'si adına gözlemci olarak Dr. İbrahim Tali Bey, İttihat ve Terakki Partisini temsilen Enver Paşa, Türkiye Komünist Partisinin başkanı Mustafa Suphi katılmışlardı.¹⁴ Bunların yanında Türkiye ile Azerbaycan arasında bir takım anlaşmazlıklar da mevcuttu. Bu anlaşmazlığın en başında Türk ordusunun Nahçıvan'dan çekilmemesi geliyordu. Bu da Azerbaycan'daki siyasi durumu gerginleştiriyordu. Ağustos 1920'den Ekim 1921'e kadar Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin esasını Nahçıvan meselesi oluşturuyordu. Nahçıvan 1918 yılının yaz aylarında Kazım Karabekir Paşa komutasındaki birlikler tarafından alınmıştı. Türk ordusunun Nahçıvan'da kalması Ermeni Taşnaklarının elini kolunu bağlamıştı.¹⁵ Aslında Türk ordusunun Nahçıvan'ı alması Azerbaycan

¹⁰ Gathhard Jaeshkhe, *kurtuluş savaşı ile ilgili İngiliz belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1991, s.201

¹¹ Salahi R. Sonyel *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası II, Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 2003, s.77

¹² Доклад М.Д.Гусейнована I Всеазербайджанском съезде Советов.6 мая 1921 г. Стенографическийотчет съезда.Баку, 1922,стр.47.

¹³ *Историядипломатии.т.III.М-Л, 1945,стр.96.*

¹⁴ N.Nerimanov. *Uçqarlarda inqılabımızın tarihine dair (İ.V.Staline mektup)*. Bakı,1992,s.70.

¹⁵ Ю.А.Багиров, *Изисториисоветско-түрецькихотношении*. Баку, 1965, s.45.

Cumhuriyeti Hükümeti'nin arzusu ve isteği ile olmuştu. Azerbaycan'ın Ermeni Taşnaklarına karşı yaptığı mücadelelerinde Osmanlı ordusunun büyük yardım ve desteği olmuştu. Mondros Mütarekesinden sonra Türk ordusu Nahçıva'dan çekildi. Kasım 1918 de Nahçıvan, Şerur, Dereleyez kazaları Vedibasara, Kars, Ardahan ve Sarıkamış topraklarını içine alan Araz Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu cumhuriyetin başkenti Nahçıvan idi. Araz Cumhuriyeti'nin başkanlığına Cafer kulu Han seçilmişti. Türk ordusunun bu bölgelerden çekilmesiyle Nahçıvan'a ABD'yi temsilen Albay Rey ve Haskel geldiler. Bu temsilciler 1919 yılının ikinci yarısında Nahçıvan bölge valiliğini kurmak arzusunda idiler. Ermeniler silah gücüyle hâkimiyetleri altına alamadıkları Nahçıvan, Şerur, Dereleyez ve Sürmeli'de Eylül 1919'dan itibaren Amerikan temsilcilerinin diplomatik çalışmaları ile bu bölgeleri almak istiyorlardı. 1 Eylül'de Haskel, Nahçıvan, Şerur ve Dereleyez bölgelerini tarafsız bölge ilan etti. Daha sonra bu toprakların Amerika'ya bağlı olması gerektiği hususunda 20 maddeden ibaret bir teklifi Azerbaycan Hükümetine sundu.¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti bu teklifi kabul etmedi. 27 Eylül'de Haskel eskisinden çok da farklı olmayan 12 maddeden ibaret ikinci teklifini Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ne sundu.¹⁷ Ancak Azerbaycan Hükümeti ve Nahçıvan, Şerur, Dereleyez halkı bu teklife karşı çıktı. Haskel ve Rey bu bölgelerin Azerbaycan'dan koparmanın mümkün olmayacağını anladılar. Ocak 1920'de Amerikalılar Şerur ve Nahçıvan sınırlarından çekildiler. Nahçıvan, Çar rejiminde komutanlık yapmış olan Kelbeli Han ve Türk ordusunun bölge komutanı Halil Bey'in eline geçti. Halil Bey, 11. Beyazıt karargahı komutanı Cavit Bey'e verdiği bilgide Kelbeli Han eğer Müsavat hükümetini tanımayacak olur ise, Nahçıvan her hâlükarda Türkiye'nin hakimiyetine girecekti. Şu an itibarıyla (Mart-Nisan 1920) bu bölgeler Ermenistan'a bağlı değildir. Kelbeli Han, Azerbaycan'daki Sovyet hâkimiyetini tanımaz ise geriye tek bir seçenek kalacaktır. O da Kelbeli Han'ı aradan çıkarıp Nahçıvan'ı Türkiye'ye dâhil etmek olacaktır.¹⁸

Türk ordusunun komutanlarından Ali Tiymur Bey, Mart 1920'de Nahçıvan'a geldi. Nahçıvan'da bulunan Halil Bey'in teklifi ile Haziran'da Cavit Bey'in komutanlığı altında 9 bin kişilik Türk ordusu Nahçıvan'a girdi. Mustafa Kemal 14 Ağustos 1920'de TBMM'de milletvekillerinin sorularına cevap verirken "Nuri Paşa'nın askerleri Ağdam'dan Hudaferi'ye geçerek İran'a girdiler. Nuri Paşa'nın emrine esasen bu birlikler İngilizlere teslim olacaktı. Biz bunu duyar duymaz

¹⁶ C.Həsənov. *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918- 1920.* Bakı, 1993, s.266.

¹⁷ *Azərbaycan arxiv jurnalı*, 1988, №1,2, s.əh. 143, sənəd 191.

¹⁸ Q.Mədətov. *Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qelesi ve Naxçıvan MSSR-nin yaranması.* Bakı, 1958, s.62.

doğu cephesinde bütün tedbirleri aldık. Bu birlikleri kendi komutanlığımızın altına aldık ve bu kuvvetleri Nahçıvan'a sevk ettik." ifadelerinde bulunmuştur.¹⁹

Azerbaycan'da Bolşeviklerin hâkimiyete gelmesiyle mevcut durumda değişiklikler baş göstermiştir. 28 Haziran 1920'de 11. Ordu, Gorus, Şabuz, Çağrı istikametinden Nahçıvan'a girdi. Türkiye ve Sovyet Rusya arasında anlaşma yapılanaya kadar her iki devletin askerleri bu topraklarda bulunacaktı. Bahsi geçen dönemde Türkiye-Ermenistan anlaşmazlığı devam ediyordu. Sovyet rejimi kurulduktan sonra Türkiye-Ermenistan anlaşmazlığı farklı bir boyut kazandı. Azerbaycan Dışişleri sözcüsü M.D. Hüseyinov; "İngiltere ve Yunanistan orduları Anadolu'yu işgal etmeye başlayınca, Ankara hükümeti de bu haksız işgallere karşı koymak için tüm gücüyle savaşıyordu. Ankara'nın işgalci ve emperyalist devletlere karşı vermiş olduğu bu mücadele aynı zamanda bütün Sovyet Birliği içerisinde yer alan Cumhuriyetlerinin emperyalizme karşı bağımsızlıklarını kazanmalarında ve korumalarında örnek teşkil etmiştir. Onun için biz Türkiye-Taşnak savaşına karşıyoruz ki, Taşnakları Türkiye ile savaşmaktan uzak tutalım. Ermenistan, Sovyetler kurulduktan sonra Türkiye ile savaşmaya son vermeliydi. Özellikle iki taraf arasında anlaşma sağlamak için bir konferans düzenlemek gerekiyordu. Biz Azerbaycan hükümeti olarak kurulmakta olan Türk ile Sovyet rejiminde yer alan cumhuriyetler arasında iyi ilişkilerin sağlanmasını ve anlaşmazlıkların giderilmesini arzu ediyoruz." beyanında bulunuyordu.²⁰ Azerbaycan, Ermenistan'ın Rusya'nın hakimiyetine girdikten sonra Türkiye ile savaşılmasını istemiyordu.

Şubat-Mart 1921'de İtilaf Devletleri yakın Doğu meselelerini görüşmek üzere Londra'da bir konferans düzenlediler. Bu konferansa İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Almanya, Yunanistan ve Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olan Bekir Sami Bey önderliğindeki heyet ile Osmanlı Hükümeti'ni temsilen de sadrazam Tevfik Paşa katılmıştı. İngiltere, Türkiye ile meseleleri ikili görüşmelerle sürdürmek istiyordu. Bu sebepten dolayı Lord Curzon, Bekir Sami Bey ile görüştü. Lord Curzon, Moskova'dan dönen Sami Bey'e Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerle ilgili sorular yöneltmiş, Güney Kafkasya'nın, aynı zamanda Bakü petroleri ile birlikte Türkiye'ye verilmesi için yardım edeceğini söylemiştir. Bu meseleden haberdar olan Mustafa Kemal, Sami Bey'e ciddi bir şekilde itiraz etmiş bunun gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını bildirmiştir. Londra'daki konferansın sonuçları Ankara Hükümeti tarafından kabul görmemiştir. Kısa süre sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasında müzakereler başlamış ve 16 Mart

¹⁹ К.А.Багиров.Изисториисоветско-турецкихотношении. Баку, 1955, s.51.

²⁰ Отчетный доклад Наркомаиндела АЗ.ССР М.Д.Гусейнована I Всеазербайджанском съезде Советов в мае 1921г. Стенографическии отчет.Баку, 1922,стр.47.

1921’de “Moskova’da Türkiye ile Sovyet Rusya dostluk ve iyi ilişkiler hakkında anlaşma” imzalanmıştı.²¹ Türkiye bu görüşmelerde Azerbaycan ile ikili anlaşma yapmak arzusunda idi. Ancak Sovyet Rusya’nın dış politikası bu duruma imkân vermiyordu. Moskova Anlaşması’nın şartlarına göre Kars, Ardahan, Kağızman, Öltün, Artvin çevresi, Batum’un güneyi ve Sürmeli kazası Türkiye’nin hâkimiyetine bırakılıyordu. Nahçıvan’a Azerbaycan’daki Sovyet yönetimine bağlı olarak muhtariyet veriliyordu. Ancak Azerbaycan’ın, Nahçıvan üzerindeki garantörlüğü üçüncü bir ülkeye verilemezdi. Ermenistan delegeleri bu anlaşma yapılacağı zaman Moskova’ya kadar gelmiş ve bu anlaşma şartlarından dolayı duydukları rahatsızlıklarını bildirmişlerdi.

V.İ. Lenin’in teklifi ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında anlaşmazlıkların giderilmesi için yeni bir konferansın düzenlenmesi planlanıyordu. Önceleri Bakü’de düzenlenmesi düşünülen konferansın daha sonra Kars’ta düzenlenmesine karar verildi.

26 Eylül 1921’de Kars’ta Türkiye ile Güney Kafkasya’nın üç cumhuriyeti ve Rusya Temsilcilerinin katılmasıyla konferans düzenlendi.²² Konferans da Azerbaycan’ı Behbud Şahtatinski, Ermenistan’ı Askanaz Mravyan ve Poqos Makinsyan, Gürcistan’ı ŞalvaEliava ve Aleksandr Svanidze, Türkiye’yi Kazım Karabekir Paşa, Veli Bey, Şevket Bey, Muhtar Bey, Sovyet Rusya’yı ise Yakov Qanetski temsil ediyordu.²³ Kars Konferansında Türkiye heyeti Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ayrı-ayrı anlaşma yapma teklifini sundu. Heyete göre her üç cumhuriyet arasında sıkı siyasi ve iktisadi ittifaklar mevcuttu. Bu üç cumhuriyet kendi aralarındaki siyasi ve iktisadi meseleleri hâl ede bilirlerdi. Türkiye Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Azerbaycan ve Gürcistan’dan çok, Ermenistan ile sorunları çözmeleri gerektiğini ifade ediyordu. Ona göre Türkiye ile Batılı devletler arasında Ermeni Meselesi önemli bir yer teşkil ediyordu. Eğer Türkiye’nin elinde gerek Ermeni Taşnakların gerekse Ermeni Komünistleri ile yapılmış olan bir anlaşma olsaydı, Türkiye’nin menfaatlerine ve savunduğu teze uygun olacaktı. Türkiye, Kars Konferansında Güney Kafkasya’daki üç cumhuriyet ile anlaşma yaparsa batılı devletler bunun

²¹ *Документывнешнеполитики СССР 1III,М.,1 959 докумоп 342. S.64.*

²² *Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, say.1, iş 219, v.201.*

²³ *Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti hükümeti: Askanaz Mravyan, Dışişleri Bakanı; Poqos Makinsyan, İçişleri Bakanı. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti hükümeti: BehbudŞahtatinski, Halk Devlet nezareti Bakanı. Gürcüstan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti hükümeti: ŞalvaEliava, Halk Askeri-Deniz Bakanı; Aleksandr Svanidze Dışişleri Bakanı ve Maliye Bakanı. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti: Kazım Karabekir Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Edirne Milletvekili, Doğu Cephesi Komutanı; Veli bey, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Burdur Milletvekili; Muhtar bey, İctimai İşler Stats-Sekreterinin eski yardımcısı; Memduh Şevket bey, Türkiye’nin Azerbaycan daki temsilcisi. Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği hükümeti: Yakov Qanetski, Litvanya da ki temsilcisi katılmışlardır.*

Ermeni halkının iradesi ile değil Azerbaycan ve Gürcistan'ın baskısıyla yapıldığını söyleyeceklerdir.²⁴ Lakin Rusya'nın ve Kafkasya Federasyonun desteği ile 13 Ekim 1921'de Kars'ta Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında 20 maddeden ibaret olan Kars Antlaşması imzalanmıştır. Anlaşma, Moskova Dostluk Antlaşması'nın temellerine uygun olarak imzalandı. Türkiye'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile ayrı ayrı anlaşma yapması Türkiye'nin menfaatlerine daha uygun düşüyordu. Zaman geçtikçe Ermeni Taşnakları'nı ve komünistlerini rahat bırakmayan "Büyük Ermenistan" hayali ve sınırlar meselesi sürekli gündemde kalacaktı.²⁵ Kars Antlaşması ile aynı dönemde 20 Ekim 1921'de Ankara'da Türkiye ile Fransa arasında Ankara Antlaşması yapılmıştır.²⁶ Fransa, Ankara Antlaşmasını İngiltere'den habersiz yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Fransa Anadolu topraklarını işgal etmekten vazgeçip kendi ordusunu Kilikya (Adana) bölgesinden çekerek bu toprakların Türkiye'ye ait olduğunu kabul etmiştir. Aynı zamanda Adana demir yollarının Fransa'ya verildiği de anlaşmada yer alan maddeler arasındaydı. Fransa delegesi Franklin Bouillon Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleri ile ilişkilerini bozmayı teklif edip Güney Kafkasya Hükümeti'nin yeniden kurulması teklifinde bulundu. Fakat Türkiye Franklin Bouillon'un teklifine karşı çıkıp bunu kesinlikle kabul etmeyeceğini bildirdi.²⁷

13 Aralık 1921'de Mihail Frunze Türkiye'ye geldi.²⁸ M. Frunze ile Mustafa Kemal arasındaki görüşmeye Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki büyükelçisi Sergey Aralov ve Azerbaycan'ın temsilcisi İbrahim Ebilov'da yer aldı. Mustafa Kemal bu görüşmede Frunze'ye, Fransa ile yapılan Ankara Anlaşmasının Sovyetler Birliğinin zararına olan bir anlaşma olmadığını ifade ediyordu. Bu anlaşmanın iki amacı olduğunu, birincisi Türkiye topraklarının düşmandan temizlenmesi, ikincisi ise itilaf devletleri arasındaki birliği bozarak orduyu toparlamak için zaman kazanma amaçları olduğunu ifade ediyordu.²⁹

Batı cephesinde Ocak 1921'de Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş iyice ilerlemişti. 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar devam eden ağır çarpışmalar sonucu, savaş Türk ordusunun galip gelmesi ile sonuçlandı.³⁰ Bu galibiyeti (Sakarya Meydan Muharebesi) elde eden Mustafa Kemal'e "gazi" unvanı verildi. Mustafa Kemal, Türkiye'de ve Batı'da onun hükümetine karşı bakış açısını şu şekilde ifade

²⁴ *Azərbaycan Cumhuriyeti MDA*, f.28, siy.1, iş 68, v.17-21.

²⁵ А.Ф.Миллер.Актуальные проблемы новой и новейшей истории. Турция. очерки. М.1983, стр.117.

²⁶ А.Ф.Миллер.Актуальные проблемы новой и новейшей истории. Турция. очерки. М.1983, стр.117.

²⁷ *История дипломатии. т. III, М'1, 1945, с'ф.103.*

²⁸ **С.И.Аралов. Воспоминания советского дипломата. М.1960, стр.33.**

²⁹ *Azərbaycan Cumhuriyeti MDA*, f.28, siy.1, iş 68, v.10-16.

³⁰ С.И.Аралов. Воспоминания советского дипломата. М. 1960, стр.63-64.

ediyordu; o Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekillerinin üç gruba bölündüğünü, birinci grubun saltanat ve halifelik taraftarının olduğunu, ikinci grubun batıcılık ve batı yanlısı olduğunu, üçüncü grubun ise halkçı olduğunu söylüyordu. Kendisinin ise halkçılar grubunda yer aldığını ve bu grubun liderliğini üstlendiğini ifade ediyordu. Fakat şartların olgunlaşmadığını göz önünde bulundurarak diğer iki gruba karşı kesin tavır koymaktan kaçınıyordu. Çünkü iki gruba karşı kesin tavır koyup iki grubun birleşmesini arzu etmiyordu. Mustafa Kemal siyasi dehası ve ustalıklı bu iki grubu da ortadan kaldırmıştır.³¹

Azerbaycan İnkılâp komitesi kararları:

- 1- Ülke içerisindeki nizam ve bütünlüğü sağlamak
- 2- Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin Sovyet rejimine katılmasından sonra, kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak
- 3- Bunları hayata geçirdikten sonra Azerbaycan, Sovyetler Birliğinin temsilcisinin acil bir şekilde Türkiye'ye gönderilmesi gerektiği kararıydı.

Eylül 1921'de İ. Ebilov, Türkiye'ye gitmek için yola çıktı. 12 Ekim'de ise içinde M.D Resulzade, E. Eskerov, J. Ahundov, İ. İsmayılov'un içinde bulunduğu 25 kişilik heyet karşıladı. Rıza Tehmasıp gibi şahsiyetlerinde içinde bulunduğu 25 kişilik bir heyet Ankara'ya gelmiştir.³² Azerbaycan heyeti, Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Kemal Bey, Bakan Müşaviri Sait Bey, Ankara Valisi İhsan Bey ve Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Bey ile temaslarda bulundular. 15 Ekim 1921'de Ebilov, Mustafa Kemal ile görüştü. 23 Ekim 1921'de ise Ankara'da Azerbaycan büyükelçiliği açıldı.³³ Azerbaycan elçiliğinin açılması sebebiyle Mustafa Kemal yayınladığı mesajında ırkı, dili, soyu bir olan kardeş Azerbaycan halkının bağımsızlığının Türk halkı için, iftihar ve büyük şeref olduğunu Azerbaycan Bağımsızlığının Türkiye'nin bağımsızlığı kadar kıymetli ve değerli olduğunu dile getiriyordu. 23 Ekim'de Azerbaycan büyükelçisi Mustafa Kemal ile görüşerek Kafkasya'nın sembolü olan süvari ordu hançerini hediye etti.³⁴ Mustafa Kemal, Azerbaycan temsilcisi olan İ. Ebilov'u hürmetle karşıladı. Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki sefiri S.İ. Aralov hatıralarında görüşmeyi anlatırken "yoldaş Ebilov Türk dilini çok iyi biliyordu. Türkiye'nin önde gelenleri ve Mustafa Kemal'in ona karşı derin hürmetleri vardı. Bizim Mustafa Kemal ile görüşmelerimizde yoldaş Ebilov hep iştirak ederdi," ifadelerini kullanmıştır.³⁵

³¹ *Azerbaycan Cumhuriyeti MDA*,f.28, siy.1, iş 68, v.1-7.

³² *İkdam qəzeti*,18 oktyabr 1921-çi il.

³³ *Azerbaycan Cumhuriyeti MDA*,f.28, siy.1, iş 230, v.153.

³⁴ *İstiqbal qəzeti*,23 oktyabr 1921.

³⁵ С.И.Аралов.*Воспоминаниясоветскогодипломата*.М.1960,стр.70.

İ. Ebilov Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin bütün sahalarda geliştirilmesinden yanaydı. Ebilov Vakit gazetesinin başyazarı Ahmet Emin Bey'e verdiği röportajda; hali hazırda birçok Şark halkları bağımsızlık elde etmişlerdir. Lakin iktisadi yönden bağımsız olmadıktan sonra siyasi bağımsızlığın hiçbir ehemmiyeti olmayacaktır. Bunun için Türkiye ile Azerbaycan arasındaki bütün engelleri kaldırıp iktisadi ve medeni ilişkiler kurulmalıdır.³⁶ 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Müsavat Partisi'nin genel başkanı ve üyeleri Türkiye'ye sığınmışlardı. Müsavat Partisinin önde gelen isimlerinden Hekim Hosrov Sultanov Trabzon'da Hayriye Cemiyeti'ni, Kars'ta ise Başçılar Cemiyeti'ni kurmuşlardır.³⁷ Cemiyetlerde faaliyet gösteren Müsavatçılar, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ni yeniden kurmak istiyorlardı. Fakat Bolşevikler buna hiçbir zaman imkân vermemişlerdir. Eski Tatar generali Doğu Cephesi karargâhından Müsavatçıları kendi himayelerine almaları ve onları Doğu Cephesine göndermeleri ricasında bulundu. Türk ordusu bu ricayı kabul ederek, Müsavatçıları 6. Türk süvari alayına kabul ettiler.

İ. Ebilov ve N. Nerimanov buna karşı önlem alınması gerektiği hususunda Türk Hükümetine memnuniyetsizliklerini bildirdiler. Bu notaya karşı Türkiye Dışleri Bakanı Yusuf Kemal, Azerbaycan büyükelçisine en kısa sürede gerekli tedbirlerin alınacağını ve Müsavatçılar tarafından kurulan cemiyetlerin bağlanacağını söylüyordu. Yusuf Kemal, Kazım Karabekir Paşa'dan Müsavatçı askerlerin Şark Cephesinden alınarak, batı cephesine gönderme emrini verdi. Fakat İ. Ebilov'un çalışmalarında bunların yeri yoktu. İ. Ebilov'un destek ve katılımı ile Kars'ta Samsun'da ve Trabzon'da Azerbaycan konsoloslukları açılmıştır.

Nisan-Mart 1922'de Mustafa Kemal'in daveti üzerine S. İ. Aralov, İ. Aralov ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki askeri müşaviri Zvanaryov cepheye geldiler. Bu sırada Mustafa Kemal Akşehir'deki sahra karargâhında bulunuyordu. Milli Mücadele'nin başladığından beri Rusya, Türkiye'ye cephane ve ekonomik yardımlar yapıyordu.³⁸ Mustafa Kemal Sivrihisar'daki bu heyet ile görüşmesinde, Rusya'nın Türkiye'ye mali yardımını arttırmasını talep ediyordu.³⁹ Ağustos-Ekim 1922'de Yunanistan ile yapılan savaş Türkiye'nin zaferi ile sonuçlanması neticesinde T.B.M.M'nin uluslararası arenada otoritesi artmıştır. Bunun

³⁶ *İkdam* gazeti, 21 oktyabr 1921.

³⁷ *Azerbaycan Cumhuriyeti MDA*, f.28, say.1, iş 68, v.22-23; iş174, v.13, 27-31.

³⁸ С.И.Аралов. *Воспоминания советского дипломата*. М., 1960, стр.76.

³⁹ С.И.Аралов. *Воспоминания советского дипломата*. М., 1960, стр. 103.

sonucunda 11 Ekim 1922'de İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁰

1 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi saltanatı kaldırdığını ilan etti.⁴¹ Bu kararın alındığı tarihi toplantıya İ. Ebilov'da katılmıştır. İ. Ebilov Kasım ayından itibaren Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye'deki büyükelçileri olarak tayin edilmiştir. 1920-22 yıllarında Azerbaycan nispeten bağımsız dış siyaset yürütebilmiştir. Azerbaycan bu dönemde Türkiye ile siyasi ilişkiler kurup geliştirmiştir.⁴²

SONUÇ

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İtilaf Devletleri ve Yunanistan Anadolu topraklarını işgal etmeye başladılar. Mustafa Kemal Anadolu topraklarını kurtarmak ve işgallere karşı koymak ve Misak-ı Milli'yi hayata geçirmek için Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'yi başlatmıştır. Askeri ve iktisadi desteğe ihtiyacı olan Mustafa Kemal ilk olarak Rusya'daki Bolşevikler ile temasa geçmiştir. Bolşeviklerin, kurulmakta olan Sovyet Cumhuriyetler Birliği'nin başarı sağlaması ve özellikle Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinin bu oluşumda yer almaları için Türkiye'nin desteğine ihtiyaçları olmuştur. Aynı zamanda emperyalist güçlere karşı mücadele ettiğini iddia eden Bolşevikler iddialarını güçlendirmek için Türkiye'nin emperyalizme karşı vermiş olduğu mücadelede destek ve yardım etme ihtiyacını hissediyordu. Uluslararası arenada beraber hareket ederek siyasi yalnızlıktan kurtulmak istiyorlardı. Türkiye doğudaki sınır anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmak için Rusya ile 16 Mart 1921 tarihinde "Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması" imzalamıştır. Türkiye Rusya ile Kars Antlaşması'nı imzalayarak doğu sınırlarını güvence altına almıştır. Azerbaycan'ın 1918'de bağımsızlığını ilan etmesinde Osmanlı'nın çok ciddi desteği olmuştur. Azerbaycan Türklerinin Ermeniler tarafından topluca katledilmesi üzerine ordu birliklerini Azerbaycan halkının yardımına gönderip, 15 Eylül 1915'de Bakü'yü Ermenilerden kurtararak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığını korunmasında ve devam ettirmesinde önemli rol oynamıştır. Bu önem Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da devam etmiştir. Bakü ve diğer Azerbaycan topraklarından çekilen Osmanlı ordusunun yerine Bakü İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Amerikan heyeti tarafından Nahçıvan bölge valiliği kurulmak istense de Azerbaycan Hükümeti'nin karşı

⁴⁰ *История дипломатии. т. III, М-1, 1945, стр. 209.*

⁴¹ *С.И.Аралов.Воспоминания советского дипломата. М., 1960, стр. 142.*

çıkması sonucu bu düşünce hayata geçmemiştir. Türkiye, Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan ile sınır sorunlarında devamlı olarak Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Bolşevikler, Türkiye ile olan ilişkilerini Azerbaycan üzerinden dolaylı olarak hayata geçirmiştir. SSCB'nin kurulmasından sonra Azerbaycan'ın bu oluşumda yer alması için Türkiye destek olmuştur.

KAYNAKÇA

- Azərbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, siy.1, iş 219, v.201.*
Azərbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, siy.1, iş 68, v.17-21.
Azərbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, siy.1, iş 68, v.10-16.
Azərbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, siy.1, iş 68, v.1-7.
Azərbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, siy.1, iş 230, v.153.
Azərbaycan Cumhuriyeti MDA, f.28, siy.1, iş 68, v.22-23; iş 174, v.13, 27-31.
Azərbaycan arxivı jurnalı, 1988, №1,2, s.əh. 143, senet 191.
 А.Н.Хейфец. Влияние Октябрьской революции на угнетенные народы Востока. Сборник. «великий Октябрь и народы Востока». М., 1957.
 С.Нәсәнов. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918- 1920. Bakı, 1993.
 Стенографический отчет съезда. Баку, 1922.
 Советов в мае 1921 г. Стенографический отчет. Баку, 1922.
 С.И.Аралов. воспоминания советского дипломата. М., 1960.
 Документы внешней политики СССР. Т. III, М., 1959, примечание 54.
 Доклад М.Д.Гусейнована I Всеазербайджанском съезде Советов. 6 мая 1921 г.
 Gatthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1991, s.201.
 История дипломатии. т. III. М-Л, 1945.
 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969.
 N.Nərimanov. *Ucarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*. Bakı, 1992.
 Отчетный доклад Наркоминдела АЗ. ССР М.Д.Гусейнована I Всеазербайджанском съезде.
 Salahi R. *Sonyel Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış politikası II*, Türk Tarih Kurumu Ankara, 2003. s. 77.
 Q. Mədətov. *Nahçıvan da Sovet hakimiyyətinin keleşi və Nahçıvan MSSR-nin yaranması*. Bakı, 1958.
 Ю.А.Багиров. Из истории советско-турецких отношений. Баку, 1965.